

РОСІЙСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ: СТОЛІТТЯ ХІХ

Боротьба українства за мовну емансипацію сягає глибокої давнини, бо мова справді була й лишається однією з визначальних примет окремішності народу. Але найближчі сусіди України із слов'ян — поляки та росіяни — довгий час заперечували існування української мови як мови самостійної. Ще 1663 р. Шевальє у своїй “*Histoire de la querredes Cosaques contre la Pologne*” проголосив українську мову “наріччям” польської. У Росії поширення набула точка зору М. Ломоносова, котрий заявив, що “сей діалект с нашим очень сходен, однако его ударение, произношение і окончанія реченій от соседства с Поляками и от долговременной бытности под их властію много отменились или прямо сказать попортились”. (1)

Про “малоросійське наріччя”, котре є не чим іншим, як наріччям мови російської, але “за польським зразком використаним”, говорилось у вступі до 4-томного видання “Сравнительные словари всех языков и наречій, собранные десницею Всевысочайшей особы”, що побачили світ у 1787-1789 рр.

У ХІХ ст. українську мову розглядали або як “наріччя”, межове між російською і польською мовами, або як “фактично російську”, але “попсовану” польською, або ж як наріччя “обласне польське”; проголошували її “креатурою польської”, “незаконним дітищем руської сім'ї чи просто “варварською”, “іноземною” і, зрештою “неіснуючою”. (2)

М. Каченовський, М. Греч, Є. Болховітінов, М. Карамзін — ось найвідоміші імена науковців, котрі на початку ХІХ ст. заперечували існування самостійної української мови й літератури. У середині сторіччя до них приєдналися М. Погодін, В. Белінський, у кінці — О. Соболевський. Їм протистояли І. Срезневський, О. Бодянянський, а в кінці століття — Ф. Корш, які, будучи не українцями, тим не менш завдяки науковій сумлінності та відданості ідеї “на-

родності” зробили неопіненний внесок в обґрунтування окремішності української мови.

У Галичині на оборону рідної мови на початку ХІХ ст. стали самі українці — члени “першої організації нашого відродження” — “Товариства греко-католицьких священників для поширення письменами просвіти і культури серед вірних на основах християнської релігії” — Й. Левицький, І. Могильницький, П. Назаревич, Д. Каченовський, В. Сазанський, І. Трильовський, І. Давидович, І. Снігуровський. (3)

Прикмети української мови як не наріччя, а власне мови, котрою користувалось місцеве автохтонне населення на теренах від Дону до Дунаю, першим визначив і докладно схарактеризував М. Максимович у своїх працях, написаних упродовж 1827-1863 рр. Разом із тим у 1849 р. він писав, що в підросійській Україні “не може бути словесності південно-російською мовою — нею можуть бути і є лише окремі твори: Котляревського, Квітки, Гребінки та ін.”. Українська мова, за його твердженням, була покликана служити для збагачення російської літературної мови. Показово, що ці ідеї проголошував не російський шовініст, а людина “глибоко віддана українському національно-культурному відродженню”, його “хрещений батько”. (4) Знадобилося ще принаймні півстоліття, щоб одиниці в російському суспільстві слідом за О. Пипінім повторили, що поруч із російською мовою і літературою є й українська мова і література і що її “оправданням” є Шевченко. (5)

Надзвичайно цінною з огляду на проблему мови була праця О. Потєбні “Мысль и язык” (1862), в якій вчений простежив взаємозв’язок і взаємозалежність думки і мови. Розвиваючи в подальшому проблему “мовомислення”, О. Потєбня відзначав, що мови тому лише слугують означенням думки, що вони суть засоби перетворення первинних, домовних її елементів і в цьому сенсі їх можна вважати засобами творення думки. Вплив будь-якої з особливостей мови на думку — це процес унікальний і нічим незамінний, а тому вчений доходить висновку, що коли б хто надумав розуміти об’єднання племен у народ, наприклад, російський, як злиття кількох “наріч і піднаріч” в одне “органічне ціле”, той “створив би собі міф”. (6)

У 40-80 рр. ХІХ ст. постановка та спроби розв’язання питань про походження української мови, її співвідношення з мовою російсь-

кою зумовили появу численних досліджень в галузі української лінгвістики, історії, етнографії, етнології, етнопсихології, сприяли етнічній емансипації українців. У результаті на протигагу значному масиву літератури, присвяченої обґрунтуванню ідеї нерозривної мовної й історичної єдності росіян і українців, що співвідносяться між собою як ціле і його частина, з'явилися праці М. Костомарова, П. Куліша, О. Кониського, П. Чубинського, в яких проводилась думка про наявність суттєвих відмінностей між росіянами й українцями. Традиційним українським індивідуалістичним психологічно-поведінковим установкам протиставлявся російський колективізм, колективістська психологія “общини”, “міру”, а українському потягу до індивідуальної форми власності — притаманна росіянам колективна власність; ідеям демократизму — абсолютизм монаршої влади. Показово, що дослідники визначали ці риси української ментальності як безперечно позитивні, які вигідно вирізняли українців як від великоросів, так і від поляків.

Такі думки викликали непокоєння не тільки представників урядових кіл, але й деякого з критично налаштованих до існуючого режиму діячів. Наприклад, літературний критик В. Белінський — справжній “Аннібал” російського лібералізму 30-40-х рр. XIX ст., писав з приводу досліджень П. Куліша: “Одна тварина з хохляцьких лібералів, дехто Куліш (яке свинське прізвище!) в “Звездочке” надрукував історію “Малоросії”, де сказав, що Малоросія чи повинна відокремитись від Росії чи загинути... Ось що роблять ці тварини, безмозгі ліберали. Ох, ці мені хохли! Барани ж — а ліберальничають в ім'я галушок та вареників із свинячим салом”. “Полум'яний Віссаріон” взагалі відводив Україні більш ніж скромне місце у всесвітній історії.”Історія Малоросії не належить до історії всесвітньо-людської, — писав він, — круг її тісний, політичне та державне значення її — те ж, що в мистецтві гротеск”. Головну причину такого стану речей В. Белінський вбачав в тому, що українці — недержавний народ.”Малоросія ніколи не була державою, отже, і історії, в точному значенні слова, не мала. Історія Малоросії є не більш як епізод із царювання Олексія Михайловича... Історія Малоросії — це побічна ріка, що впадає у велику ріку російської історії. Малоросіяни завжди були плем'ям і ніколи не були народом, а тим менше — державою”. Спасінням України В. Белінський вважав її

розвиток в рамках загальноруської культури:”Злившись навіки з єдинокровоною їй Росією, Малоросія відкриє до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці, від яких до того нездоланою огорожею розлучав її напівдикий побут її...” (7).

Твердження, спрямовані на обґрунтування окремішності української мови, унікальності минулого України, непокоїли тих, хто вважав, що твердження про самостійність української мови можуть стати початком шляху до самостійного існування України, і це покладе край єдності й неподільності імперії. Тому представники цих політичних кіл виступали проти перекладу українською навіть Святого Письма. У доносі шефові III відділу жандармерії кн. Долгорукову у березні 1863 р. анонім писав, що із “праха Шевченка відродилась ціла шайка самих ревних сепаратистів і ненависників Росії”, котрі “зладили такий умовивід”: якщо вдасться виклопотати переклад Святого Письма на “напівпольському наріччі”, то справа малоросів перемогла. Донощик писав, що задумка перекладу на перший погляд безвинна і навіть благородна, та згодом до цього “крепкого каменю не важко буде пристроїти окремішність мови”, потім — життя, потім — національності (8).

Деякі представники української еліти прямо пов’язували питання пробудження нації з мовним питанням. Вони вважали, що, навіть якщо припустити, що українці “ніколи не були народом”, то вони “будуть ним неодмінно”, бо ж “мова єсть”. Вони вірили, що “хоч нині ще не вміємо писати по-українськи”, та “згодом навчимося”. (9) На те, аби мрія ця ніколи не стала реальністю, докладали чимало зусиль ідейні захисники єдиної та неподільної Російської імперії. Початком утисків українства був розгром Кирило-Мефодієвського братства. Особливо ж вони посилились після польського повстання 1863 р. і, внаслідок цього, царських указів 1863 і 1876 рр., які фактично поставили українську мову поза законом. За цих умов багато представників інтелігенції підросійської України зрікалися рідної мови, свого українства, як зазначав І. Франко, піддавшись звабі вмерти “маститим русским патриотом”. Осліплені сьйвом російської великодержавності, вони й собі бажали причаститися до блискучої імперської цивілізації. Яким скромним і мізерним здавалося те, що українські патріоти осмілювалися протиставляти цій, як зазначав І. Лисяк-Рудницький, “розкішній всерозтращуючій

колісниці” (10). Але долаючи ці спокуси, представники національно-свідомої інтелігенції наполегливо плекали свою українськість. Так було, наприклад, у родині Косачів, де Олена Пчілка, як сама згадувала, “окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближча” (11). В інших випадках українцями ставали під впливом сприятливого товариства; так дочка Х. Д. Алчевської (яка сама належала до українофілів) Х. О. Алчевська, прийшла до українства завдяки спілкуванню з Б. Грінченком, М. Міхновським, Г. Хоткевичем, М. Вороним. Проте, зауважував сучасник М. Могилянський, здебільшого український інтелігент виростав органічно не лише за сприятливих родинних і суспільних обставин, а був продуктом самостійної важкої і складної роботи совісті і теоретичної думки. (12) Прикладом людини, котра пройшла складний шлях до самої себе, був Богдан Кістяківський, про що він сам писав так: “Я народився в Києві — одному із самих великих, а, значить, зрусифікованих міст України... походжу з дуже інтелігентної, а тому теж значною мірою зрусифікованої родини... до сих пір я проклинаю свою долю за те, що я виховувався не в рідній школі, що у дитинстві я мало слухав рідних пісень, що моєю фантазією володіли не рідні казки, що з літературою я познайомився не на рідній мові і що я ріс чужий тому народу, серед якого я жив, чужий моему рідному народу. Лише в юнацькі роки я почав серйозно вивчати українську мову, познайомився з українською поезією, піснею, літературою, полюбив український театр, і я вважаю, та й завжди вважав, що лише з цього часу я почав ставати особистістю та культурною людиною”. (13) На стан та долю української мови впливало те, що інтелектуальна еліта народу виховувалась, як писав Панас Мирний, “іншою школою”, першочергово — російською (як Леся Українка, Б. Кістяківський), польською (як В. Липинський і, значною мірою, І. Франко), що призводило до дуалізму свідомості.

Яскравим проявом такого свідомісного дуалізму був М. Гоголь. Аналізуючи феномен М. Гоголя, Б. Кістяківський зауважував, що геніальний письменник так і не зміг ніколи грамотно писати російською ні з точки зору орфографії, ні синтаксично чи етимологічно. (14) Для Росії Гоголь залишився “найзагадковішим російським письменником”, котрий взяв з собою в могилу якусь “нерозга-

дану таємницю". Прийшовши в російське суспільство, він замість "образу людини" побачив в ньому лише "шматки", "гримаси людей" — Чичикова, Ноздрьова, Собакевича, Хлестакова, Сквозник-Дмухановського і т. п. типів. Його "великому і неправдоподібно-му" таланту дано було відчутти душею, зрозуміти і відкрити характер російського народу, в тому числі і його глибоко укорінені негативні риси, його "нелюдське хамство", його "темних духів", все те, що викривлювало "образ і подобіє Боже". (15) Мабуть, через те В. Розонон на схилі віку, розмірковуючи про загрози "єдиній і неподільній", зізнавався: "Я все життя боровся і ненавидів Гоголя; і в 62 роки я думаю: "Ти переміг, жажливий хохол". Таким чином, гоголівський "український ухил", українське мовомислення проявилось і у своєрідності його російськомовної творчості.

З'ясовуючи причини угисків українства у другій половині XIX ст., дослідники (А. Каппелер, І. Лисяк-Рудницький) вказують, що значну роль у цьому процесі відіграло виникнення у той час етнічно визначеного російського націоналізму. У національно-культурних прагненнях української інтелігенції, у спробах поширення рідної мови серед представників української еліти вони бачили небезпеку єдності російської нації. Один з представників російського націоналізму так писав про це: "Звідки цей народ, ця мова і ця інтелігенція взялись? Була колись Україна, коли за нею йшли степи татарські, а потім турецькі, існує Україна в поезії, але тепер в дійсності — її немає, є тільки Україна — у мріях галицьких і буковинських українофілів, котрим вона, як відомо, потрібна для сепаратистських цілей... Повторюємо: українського народу, української мови нема і ніколи не було, тому немає і не може бути у нас української інтелігенції". З приводу такої заяви С. Єфремов з гіркотою відзначав в "Киевской старине": "...патріотів розплодилося стільки, що всякій простій людині тісно жити стало в цьому"отечестве", де атмосфера майже суцільно отруєна безперервною травлею, заклинаннями скорочення всього, що не відзначене патентом "истинно-русского". (16)

Таким чином, серед інтелектуальної еліти Росії XIX ст. існували різні точки зору щодо питання про походження, значення в розвитку культури та історичні перспективи української мови. Більшість представників російської інтелігенції, навіть ті, які ви-

ступали як прибічники демократичної, ліберальної ідеології, висловлюючи прогресивні для свого часу думки щодо шляхів подальшого розвитку Росії, взаємовідносин між державою і особою і т. п., майже не поширювали свої демократичні переконання на національне, зокрема українське питання й важливіший його аспект — мовний. Але були й інші, які відстоювали права українського народу на свою мову, виступали проти натиску російської державної влади на культурні потреби українства. На початку ХХ ст. ці розбіжності у поглядах помітно поглибилися і набули характеру гострої дискусії.

Література:

1. Цит. за: *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1918. — С. 242.
2. *Огієнко І.* Вказ. праця. — С. 244, 245.
3. *Шурат В.* На довістку нової доби. Статті та замітки. — Львів, 1919. — С. 55, 52.
4. *Лисяк-Рудницький І.* Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 31.
5. *Пыпин А.* История русской этнографии. — СПб., 1891. — Т. 3. — С. 10.
6. *Потебня А.* Мысль и язык // Потебня А. Мысль и язык. — К., 1993. — С. 7-157; *Потебня А.* Язык и народность // Там само. — С. 163, 164, 176; *Потебня А.* О национализме // Там само. — С. 187.
7. *Торбаков И.* Будущее ответило, кто прав // Слово. — 1995. — 9 июня.
8. Див.: *Студинський К.* Листування і зв'язки П. Куліша з І. Пуюлем // *Куліш П. О.* Матеріали і розвідки. — Львів, 1930. — С. XXXV.
9. Цит. за: *Шурат В.* На досвідку нової доби. — С. 165, 166.
10. *Лисяк-Рудницький І.* Роль України в новітній історії // Історичні есе. — С. 159.
11. *Пчілка О.* З листа до О. Огоновського, 13 (25) лютого 1892 р. // *Леся Українка: Документи й матеріали. 1871-1970.* — К., 1971. — С. 85.
12. *Могилянский М.* О культурном творчестве // *Украинская жизнь.* — 1912. — № 4. — С. 14.
13. *Українець* (Кистяковский Б.) К вопросу самостоятельности украинской культуры // *Русская мысль.* — 1911. — № 5. — С. 142.
14. Там само. — С. 143.
15. *Бердяев Н.* Духи русской революции // *Из глубины: Сборник статей о русской революции.* — М., 1990. — С. 57, 59, 60.
16. Див.: *Ефремов С.* Заметки на текущие темы // *Киевская старина.* — 1905. — Март. — С. 285